

ORTAKLIK YOLUYLA KATILIM: TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ İÇİN BİR PERSPEKTİF*

Ufuk ALKAN**

Öz

Avrupa Birliği (AB), üçüncü ülkelerle harici farklılaştırılmış entegrasyonunu yıllar içerisinde artırmıştır. Günümüzde, harici farklılaştırılmış entegrasyon vasıtasıyla AB norm ve kurallarını üstlenen ülke sayısı arttığı halde AB'nin genişlemesi ihtimali gittikçe azalmaktadır. Bu makalenin bir amacı bir tür harici farklılaştırılmış entegrasyon örneği olan AB ortaklık politikasına ilişkin asimetri sorununa Türkiye-AB ortaklık ilişkisi üzerinden dikkat çekmektir. Bu makalenin diğer bir amacı AB'nin ortak ülkelerle ilişkileri için yeni bir perspektifi Türkiye'den yola çıkarak önermektir. Türkiye ve AB arasında ortaklık yoluyla elde edilen entegrasyonun sınırlılığı, Türkiye'nin AB üyeliği hakkındaki tartışmalar ve Birleşik Krallık'ın AB'den çekilmesi ilişkilerin geleceği hakkında düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. İleride, AB içerisinde üye ülkelerin daimî bir şekilde farklılaştırılmış üyelik statülerine sahip olacağı düşünülmektedir. Bu makalede, “çok statülü” bir Avrupa'da Türkiye'nin kendisine şu anki ortaklık ilişkisinin iyileştirilmesiyle katılım benzeri bir yer edinebileceği ifade edilmektedir (ortaklık yoluyla katılım). Bunun hayata geçirilebilmesi için ‘harici’ entegrasyonun Türkiye ve diğer ortak ülkelere daha geniş karar şekillendirme ve sınırlı da olsa karar alma hakları tanınarak “dahili” ya da ‘daha az harici’ hale getirilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, farklılaşmanın istisna olmaktan çıkıp giderek norm haline geleceği düşünülen Avrupa entegrasyonunda Türkiye ile ilişkilerin hiyerarşik olmayan, ‘postkolonyal’ ve demokratik bir ortaklık politikası kanalıyla geliştirilebileceği düşünülmektedir.

* Bu makale kısmen yazarın Mayıs 2021’de Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde savunduğu “Ortaklık Yoluyla Katılım: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri için Bir Perspektif” isimli doktora tezine dayanmaktadır.

** Dr., Çankaya Üniversitesi ve Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yarı Zamanlı Öğretim Üyesi. Tarım ve Orman Bakanlığı’nda AB Uzmanı, e-posta: ufuk.alkan@coleurpe.eu, ORCID ID: 0000-0001-8335-0804.

Anahtar Kelimeler: *Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon, Türkiye-AB ilişkileri, AB Ortaklık Politikası, Alternatif Katılım Modelleri.*

ACCESSION THROUGH ASSOCIATION: A PERSPECTIVE FOR TURKEY-EUROPEAN UNION RELATIONS

Abstract

The European Union (EU) has increased its external differentiated integration with third countries over the years. Today, although the number of countries adopting EU norms and rules through external differentiated integration is increasing, the possibility of EU enlargement is decreasing. One purpose of this article is to draw attention to the problem of asymmetry inherent in EU association policy, which is a kind of external differentiated integration example, through the example of Turkey-EU association relationship. Another aim of this article is to propose a new perspective for the EU's relations with the associated countries, again through the Turkish example. The limitations of the integration achieved through association between Turkey and the EU, the debates about Turkey's EU membership and the withdrawal of the United Kingdom from the EU make it necessary to think about the future of relations. In the future, it is thought that the member states will have a permanent differentiated membership status within the EU. In this article, it is stated that in a "multi-status" Europe, Turkey may secure for itself a place similar to accession by the improvement of the current association relationship (accession through association). To achieve this, "external" integration needs to be made "internal" or "less external" by granting Turkey and other associated countries broader decision-shaping and some (albeit, limited) decision-making rights. In other words, in future European integration, where differentiation is thought to become the norm rather than an exception, it is thought that relations with Turkey can be developed through a non-hierarchical, "postcolonial" and democratic association policy.

Keywords: *External Differentiated Integration, Turkey-EU relations, EU Association Policy, Alternative Accession Models.*

Giriş

AB, üçüncü ülkelerle harici farklılaştırılmış entegrasyonunu yıllar içerisinde artırmıştır. Üçüncü ülkelerin farklı AB politikalarındaki entegrasyon çabalarına dışarıdan (AB üyesi olmadan) dahil olması anlamına gelen harici farklılaştırılmış entegrasyon sayesinde AB, "düzenleyici sınırını (*regulatory boundary*)",

“örgütsel sınırının (*organizational boundary*)” ötesine genişletmektedir (Lavenex, 2011: 373). Türkiye örneğinde, katılım müzakereleri ve ortaklık ilişkisi, AB ile harici farklılaştırılmış entegrasyonun öne çıkan araçları olmuştur. Katılımdan sonra üye ülkelere karar alma hakkı verildiği için örgütsel sınır da genişlemektedir.

Ortaklıkta (*association*) ise kurumsal bağ zayıftır. Diğer bir deyişle, AB, ortaklık anlaşmalarıyla üçüncü ülkelere kendi norm ve kurallarını transfer ettiği halde bu ülkelere söz konusu norm ve kuralların inşasında söz hakkı vermemektedir. Bu yüzden, bu makalenin bir amacı ortaklığın yıllar içerisinde düzenleyici sınırının artmasına rağmen örgütsel sınırının artmamasının ortaya çıkardığı asimetri sorununa Türkiye-AB ortaklık ilişkisi örneği üzerinden dikkat çekmektir.

Bu makalenin diğer bir amacı AB'nin ortak ülkelerle ilişkileri için yeni bir perspektifi Türkiye'den yola çıkarak önermektir. Avrupa Komisyonu 1992 yılında benzer bir yaklaşıma dikkat çekmiştir. Avrupa ve Genişleme Sorunu (*Europe and the Challenge of Enlargement*) isimli belgede, AB üyeliği için gerekli yükümlülükleri üstlenemeyecek oldukları halde AB ile yakın ilişki kurmak isteyen ülkelerin Avrupa'nın geleceğine ilişkin tartışmalarda yer almasını sağlamak üzere “Avrupa Politik Alanı” şeklinde bir yapı oluşturulabileceği ifade edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 1992: 21). Bu doğrultuda, Batı Avrupa Birliği'nin (BAB) ortak üye statüsüne benzer bir statünün oluşturulabileceği ve anılan ülkelerin belirli AB politikalarına oy kullanma hakkı olmaksızın katılabileceği belirtilmektedir (Avrupa Komisyonu, 1992: 21)¹.

Türkiye ve AB arasında ortaklık yoluyla elde edilen entegrasyonun sınırlılığı, Türkiye'nin AB üyeliği hakkındaki tartışmalar ve Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması (Brexit) ilişkilerin geleceği hakkında düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. Günümüzde, AB, yalnızca ‘tam üyelik’ diye bilinen üyelik modeline imkân tanımaktadır. Ortak üyelik ya da gözlemci üye gibi farklı üyelik modelleri bulunmamaktadır (Van Elsuwege ve Chamon, 2019: 10). Tüm üye ülkeler için eşit hak ve yükümlülük anlayışı devam etmektedir (Kölliker, 2001: 127). Ancak, Fossum'a göre “çok-vitesli” Avrupa'dan “çok statülü” Avrupa'ya geçiş söz konusudur (Fossum, 2020: 23). Diğer bir deyişle, üye ülkelerin daimî bir şekilde farklılaştırılmış üyelik statülerine sahip olacağı düşünülmektedir (Bátora ve Fossum, 2020: 2). Üye ülkeler artık daimî istisnaları, geriye dönüşleri ya da Brexit örneğinde olduğu gibi AB üyeliğinden çıkmayı dile getirmektedir (Fossum, 2020: 23). Bu makalede, “çok statülü” bir Avrupa'da Türkiye'nin

¹BAB'ın esnek üyelik modelleri hakkında lütfen bkz.: Cebeci: (1999: 6-32).

kendisine şu anki ortaklık ilişkisinin iyileştirilmesiyle katılım benzeri bir yer edinebileceği ifade edilmektedir.

AB'nin üçüncü ülkelerle kurduğu ortaklık ilişkisinin iyileştirilmesi için "harici" entegrasyonun Türkiye ve diğer ortak ülkelere daha geniş karar şekillendirme ve sınırlı da olsa karar alma hakları tanınarak "dahili" ya da "daha az harici" hale getirilmesi gerekmektedir. AB, kurumsal ve hukuki otonomisine önem verdiği için böyle bir adımı henüz atmamıştır². Ancak, AB'nin üyeliğe alternatif olabilecek ortak üyelik gibi yeni modeller geliştirmesi gerektiği son yıllarda daha fazla dile getirilmektedir. Örneğin, Kohler (2020), ortak üyelik mekanizmasının AB entegrasyonunda yaşanan tıkanmayı aşmaya yardım edebileceğini belirtmektedir.

Alternatif Katılım Modelleri Neden Gerekli?

Farklılaşmanın istisna olmaktan çıkıp giderek norm haline geleceği düşünülen Avrupa entegrasyonunda Türkiye ile ilişkilerin hiyerarşik olmayan, "postkolonyal" ve demokratik bir ortaklık politikası kanalıyla geliştirilebileceği düşünülmektedir (Fisher Onar ve Nicolaïdis, 2013: 284-295). AB'nin normatif üstünlük iddiasının Türkiye örneğinde olduğu gibi ortak ülkelerle ilişkileri olumsuz etkilediğini belirten Fisher Onar ve Nicolaïdis (2013: 284-295), AB'nin üçüncü ülkelerle hiyerarşik ve asimetrik ilişkiler kurmak yerine "postkolonyal bir güç" olarak karşılıklı tanıma ve anlamaya dayalı, denk ilişkiler kurmasını tavsiye etmektedirler.

Bu makalede "ortaklık yoluyla katılım" fikri savunulmaktadır. Ortaklık yoluyla katılımın mevcut ortaklık politikasının iyileştirilmesiyle elde edilebileceği ifade edilmektedir. Demokratik, AB'nin norm ve kurallarıyla sosyalleşmeye ve bunları içselleştirmeye imkân tanıyan "postkolonyal" bir ortaklık politikasıyla ortaklık yoluyla entegrasyon bir tür ortaklık yoluyla katılıma dönüşebilecektir. Ortaklık yoluyla katılım, ortaklık yoluyla entegrasyondan farklıdır, çünkü derin ve kapsamlı bir entegrasyonun yanı sıra karar alma haklarını da içeren sıkı bir kurumsal bağın gerekliliğini savunmaktadır.

Günümüzde, harici farklılaştırılmış entegrasyon vasıtasıyla AB norm ve kurallarını üstlenen ülke sayısı arttığı halde AB'nin genişlemesi ihtimali gittikçe azalmaktadır. Bu yüzden, Rapoport'un (2011:673-675) ifade ettiği "farklılaşmış katılım (*adhésion différenciée*)" yoluna gidilmesi gerekmektedir. Bu amaçla geliştirilecek "kısmi üyelik (*membre partiel*)" ya da "yarı üyelik (*quasi-*

²Daha 1987 yılında Avrupa Komisyonu, AB ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) arasındaki ilişkilerin şu üç ilkeye dayanması gerektiğini belirtmiştir: Topluluk'un kendi entegrasyonunun önceliği, karar alma otonomisinin muhafaza edilmesi ve hak ve yükümlülükler arasındaki dengenin korunması (Gstöhl, 2015: 29).

membre)” gibi modeller Türkiye’nin AB’ye yakınlaşmasını sağlayabilecektir (Rapoport, 2011: 673-675).

Yukarıdaki tartışma doğrultusunda bu makalede Türkiye ve AB arasındaki ortaklık ilişkisinin asimetrik bir yapıya sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu asimetrinin giderilmesi için AB’nin “postkolonyal” bir ortaklık politikası geliştirmesi önerilmektedir. Buradan yola çıkarak, böyle bir gelişmenin Türkiye’yi ileride farklılaşmanın istisna olmaktan çıkıp norm haline geleceği düşünülen AB’deki çevrimsel halkaların dışı doğru olanlarından birisine yerleştirebileceği düşünülmektedir. Diğer bir deyişle, farklılaşmış bir AB’de demokratik, AB’nin norm ve kurallarıyla sosyalleşmeye ve bunları daha iyi bir şekilde içselleştirmeye imkân tanıyan ‘postkolonyal’ bir ortaklık politikası geliştirilirse Türkiye’nin çevrimsel halkalar içerisinde kendisine ortaklık kanalıyla katılım benzeri bir yer edinebileceği ifade edilmektedir.

Türkiye-AB ilişkilerinin yeni bir ortaklık politikasıyla katılım benzeri bir modele dönüşebileceği tartışması Avrupa’nın geleceği bahsiyle de ilişkilidir. AB’nin geleceği için en çok ifade edilen farklılaşma senaryosu, “farklı hızlarda Avrupa (*variable speed Europe*)” fikriyle yakından ilgilidir (Piattoni ve Notermans, 2019: 54). Bugüne kadar, farklılaştırılmış entegrasyon ön planda iken Brexit ardından farklılaştırılmış dezentegrasyon tartışması da ivme kazanmıştır (Juverdeanu, 2019: 78). Bu makalede ifade edilen farklılaşma, AB’nin geleceği açısından hem farklılaştırılmış entegrasyonu hem de farklılaştırılmış dezentegrasyonu kapsamaktadır (Bátora ve Fossum, 2020: 2).

Leruth’a (2019:127) göre “mali, ekonomik, sosyal, göç, güvenlik ve politik boyutları olan çok-yüzlü kriz” sonrasında Avrupa şüpheciligi arttığı için Avrupa’nın geleceği için farklılaşma kaçınılmaz hale gelmektedir. Dolayısıyla, farklılaşmış bir AB içerisinde Türkiye’nin kendisine katılım benzeri bir yer edinebileceği fikri bu makalede öne çıkmaktadır. Türkiye ve AB arasındaki ortaklık ilişkisinin asimetrik yapısı ve katılım müzakerelerinde yaşanan tıkanma böyle bir ihtimali düşünmeyi zorunlu kılmaktadır.

Buzan ve Diez (1999:52), AB’nin Türkiye dahil komşu ülkelerle “farklı düzeyde ve türde fonksiyonel entegrasyona” dayalı esnek ilişkiler geliştirebileceğini belirtmiştir. Böylelikle, bu ülkeler ve AB arasında “çevrimsel halkalar” modeli esas alınarak “geniş bir ortaklık alanı (*a broad zone of association*)” kurulabilecektir (Buzan ve Diez, 1999: 52). Böyle bir alternatifin geliştirilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmişler ve bu model içerisinde Türkiye’nin “önde gelen [...] ortak ülkeler” arasında yer alabileceğini söylemişlerdir (Buzan ve Diez, 1999: 52-53).

Ortak ülkelerle kurumsal bağın iyileştirilmesi konusunda, bu makalenin argümanına benzer bir şekilde Warwick ve Koops (2007:145), AB’nin “periferi yönetişimi” için daha “kapsayıcı” bir yaklaşım benimsemesi gerektiğini ifade

etmektedir. Yazarlar, üçüncü ülkelerle kurulan harici entegrasyona “Avrupa projesinin dışsallaştırılması” ya da “vekalet yoluyla entegrasyon (*integration by proxy*)” demektedir (Varwick ve Koops, 2007: 148). Lang’a (2007: 21) göre AB, “kurumlar hariç her şey (*everything but institutions*)” şeklindeki anlayışını “her şey değil ama belki kurumlar (*not everything, but maybe institutions*)” şeklinde değiştirmelidir. Bu makalede, Türkiye-AB ilişkilerinin iyileştirilmiş bir ortaklık politikasıyla yeni bir modele dönüşmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu önermeyi güçlendirmek için ortaklığın asimetrik yanları tartışılacaktır.

Wessels’e (2020:7-8) göre Türkiye-AB ilişkilerinde öne çıkan beş “anlatı (*narrative*)” bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, ikili ilişkilerde “insan hakları, hukukun üstünlüğü, temel özgürlükler ve yargı bağımsızlığının” vurgulandığı ve böylelikle, “[AB’nin] kendi kimliğini bir değerler topluluğu” şeklinde inşa ettiği “normatif anlatıdır”. İkincisi, Türkiye’nin katılım sürecinin tartışıldığı ve “özel bir aday ülke” olduğunun vurgulandığı “AB üyeliği anlatısıdır”. Üçüncüsü, Gümrük Birliği (GB) esasıyla kurulan ortaklık ilişkisinin geliştirilmesi ve derinleştirilmesine dayanan “ekonomik anlatıdır”. Dördüncüsü, göç ve terörizmle mücadele konularına ağırlık veren, “işlemsel (*transactional*) ve fonksiyonel partnerlik anlatısıdır”. Beşincisi ise Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Ege Denizi gibi bölgelerde yaşanan sorunlara işaret eden, Türkiye’yi “uzak ve sorunlu komşu” şeklinde resmeden anlatıdır³.

Bu makalenin konusu esasen Wessels’in “ekonomik anlatı” şeklinde tanımladığı ortaklık ilişkisidir. Ancak, anlatılar birbirinden bağımsız değildir. Ortaklık ve katılım süreci dışındaki işbirlikleri, harici farklılaştırılmış entegrasyonu pekiştirmektedir. Dolayısıyla, Türkiye-AB ilişkileri iç içe geçmiş, birbirini dışlamayan farklı süreçler tarafından şekillenmektedir. Ortaklık sayesinde Türkiye’nin entegrasyonu hedeflenmiş olmasına rağmen bu entegrasyon sorunlu ve istikrarsızdır.

Bu makalede, Türkiye-AB ilişkilerinin yeni bir anlatıya ihtiyaç duyduğu savunulmaktadır. Bu anlatı, GB esasıyla kurulan ortaklık ilişkisine dayanan “ekonomik anlatının” yeni bir ortaklık politikasıyla iyileştirilmesi sayesinde elde edilecektir. İyileştirilmiş bir ortaklık katılıma kalıcı, sürekli bir alternatif olmamalıdır. Aksine, “politik uyuma” yol açabileceği ve katılımı kolaylaştırabileceği düşünülmektedir (Terzi, 2019: 131).

Türkiye-Avrupa Birliği Ortaklık İlişkisi ve Asimetri Sorunu

Türkiye ve AB arasındaki ortaklık ilişkisi GB esasına dayanmaktadır. GB, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (OKK) ile 6 Mart 1995 tarihinde tesis edilmiştir. Pirim’e (2015:31-56) göre GB’ye dayanan ortaklıklarda “[ortak

³ Bu makalede “Kıbrıs”, AB’nin tanıdığı ismiyle kullanılmıştır. Ancak, bu durum yazarın konuyla ilgili görüşlerini temsil etmemektedir.

ülkenin] AB tarafından asimilasyonu kaçınılmaz” hale gelmektedir. Bu tür ortaklıklar tarafların, “çok sayıdaki politikayı uyumlaştırmasını” gerektirmektedir (Pirim, 2015: 31-56). Nitekim Türkiye de AB’nin GB’yi ilgilendiren mevzuatına uyum sağlamak zorundadır (1/95 sayılı OKK, md. 54.2). Diğer bir deyişle, GB, üçüncü ülkelere yönelik ticaret politikasının ortaklaşa belirlendiği bir alan değildir (Özer, 2020: 178). Türkiye, AB’nin ilgili norm ve kurallarına tek taraflı bir şekilde uyum sağlamaktadır.

Bu konuda Lycourgos (1994: 214-219), AB ve Yunanistan arasındaki ortaklığı kurmak üzere 1 Kasım 1962 tarihinde yürürlüğe giren Atina Anlaşması’ndan yola çıkarak “tarım politikalarının uyumlaştırılması (*harmonisation des politiques agricoles*)” ve “ortak ülkenin Ortak Tarım Politikası’nı [OTP] kabul etmesi (*adoption par l’associé de la politique agricole commune*)” ifadelerini karşılaştırmıştır. Aslında, politikaların uyumlaştırılması, bir tarafın diğer tarafın politikalarını olduğu gibi kabul etmesi değil iki tarafın ortak bir noktada buluşması demektir (Lycourgos, 1994: 214-219). Atina Anlaşması’nda da OTP konusunda uyumlaştırma ifadesine yer verilmektedir (Lycourgos, 1994: 214-219). Ancak, yazara göre AB’nin beklentisi politikaların uyumlaştırılması değil Yunanistan’ın OTP’yi kabul etmesi şeklinde olmuştur. Aynı durum, Türkiye için de söz konusudur. AB söz konusu olduğunda uyumlaştırma “genellikle bir tarafın diğer tarafa üstün gelmesine yol açmaktadır” (Laursen ve Roederer-Rynning, 2017: 771). AB müktesebatı sürekli değiştiğinden, Van der Loo’ya göre AB norm ve kurallarına “uluslararası bir anlaşma kanalıyla uyum sağlamak, hareket eden bir hedefi vurmaya çalışmaya” benzemektedir (Van der Loo, 2019: 112). Ortak ülkeler ve AB arasındaki kurumsal bağın zayıf olması uyumu daha da zorlaştırmaktadır. AB’nin kurumsal ve hukuki otonomi söylemi karar alma mekanizmalarının yalnızca AB üyesi ülkelere açık olmasına imkân tanımaktadır (Eriksen, 2018: 1001-1003).

Ayrıca, ortaklık ilişkisi, AB üyeliği öncesi geçici bir rejim olarak kurulmuş olmasına rağmen gelineen noktada, GB’nin AB üyeliği öncesi geçici bir rejim olmaktan çok uzun vadeli, kalıcı bir ilişkiye dönüştüğü görülmektedir (Pirim, 2015: 32). Karakaş’a (2007-2008:35) göre “Türkiye, karar alma mekanizmalarına katılmadığı, kararların alınmasında herhangi bir etkiye sahip olamadığı ve [GB’nin işleyişiyle doğrudan ilgili AB mevzuatını ilgilendiren konularda] ulusal egemenliğinden önemli ölçüde vazgeçtiği için” şu anki haliyle Türkiye ve AB arasındaki ortaklık ilişkisi demokratik değildir.

Ortaklık ilişkisi beklenenden uzun sürdüğünden ve Türkiye ve AB arasındaki kurumsal bağ yetersiz olduğundan Türkiye, ortaklıktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmekte güçlük yaşayabilmektedir. Bu konuda, Phinnemore (1999:128) da Türkiye’nin AB’ye katılımı makul bir sürede gerçekleşmediği takdirde uyumlaştırma sorunları yaşanabileceğini ve ortaklık üzerinden sağlanan entegrasyonun gerileyebileceğini ifade etmiştir. Kramer

(1996:71), Türkiye'nin AB karar alma süreçlerine katılmadığı halde AB norm ve kurallarını tek taraflı olarak kabul etmesinin egemenlik sorunu yarattığına dikkat çekmiştir. Peers (1996:430), Türkiye-AB ortaklık ilişkisinin uzun dönemli bir ilişki için uygun bir zemin olmadığını ve karar alma süreçlerine katılımı öngörülmediği halde Türkiye'den çok fazla şey beklendiğini ifade etmiştir.

Baur (2019:35-36), AB'nin homojenlik arayışının “mevzuata ilişkin homojenlik” ve “hukuki homojenlik” şeklinde ikiye ayrılabileceğini belirtmektedir. AB norm ve kurallarının ortak ülkeye aynı şekilde transfer edilmesi “mevzuata ilişkin homojenlik” iken bu norm ve kuralların ABAD içtihadına uygun bir şekilde yorumlanması “hukuki homojenlik” anlamına gelmektedir (Baur, 2019: 35-36). Homojenliğin “zamansal” bir boyutunun da olduğunu belirten Baur (35-36), AB'nin “mümkün olan en kısa sürede” uyum beklentisinde olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, AB'nin homojenlik arayışı nedeniyle ortaklık ilişkisi derin ve kapsamlı bir harici farklılaştırılmış entegrasyon amacına dayanmaktadır. Böylelikle, AB ve üçüncü ülke arasındaki “hukuki ve politik bölünmüşlük” ihtimali azaltılmak istenmektedir (Gstöhl, 2015a: 32). Ancak, ortak ülkeler, AB norm ve kurallarının inşasına katkı sağlayamadığından “katılım boşluğu (*participatory gap*)” artmaktadır (Gstöhl, 2015a: 32). Bu yüzden, AB'nin üyeliğe “tatmin edici alternatifler” sunması ihtiyacı bulunmaktadır (Gstöhl, 2015a: 32).

Türkiye ve AB arasındaki ortaklık ilişkisinde Baur'un ifade ettiği şekliyle “hukuki homojenliği” gözetecek bir yapı bulunmamaktadır. ABAD içtihadının iç hukuka aktarılmaması ve ortaklık hükümlerinin uygulanmasını gözetecek bir mekanizma olmaması homojen bir hukuk ve piyasa düzeni oluşturulmasını engellemektedir. “Mevzuata ilişkin homojenlik” ise sınırlıdır. Karar şekillendirme prosedürleri işletilmediğinden ve ortaklığın kurumsal yapısı yetersiz olduğundan homojenliğin zamansal boyutu, yani “mümkün olan en kısa sürede” uyumu sağlayacak bir kurumsal bağ bulunmaktadır. Yeni bir ortaklık anlayışının “hukuki homojenlik” ve ‘mevzuata ilişkin homojenliği’ sağlamaya yardımcı olacağı ve AB'nin talep ettiği “dinamik” uyumu (halihazırdaki ve gelecekteki AB mevzuatına uyumu şart koşan hükümler) kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Gstöhl (2015b:865), Türkiye için benimsenen yaklaşıma bu yüzden “kısmen dinamik” demektedir.

Başlangıçta, ortaklık kanalıyla derin ve kapsamlı bir harici farklılaştırılmış entegrasyon öngörüldüğü halde Türkiye ve AB arasındaki ortaklık mal ticareti ekseninde gerçekleşmiştir. Ortaklık belgelerinde öngörülmüş olmasına rağmen, hizmet ticareti ve kamu alımlarında Türkiye ve AB arasında entegrasyona gidilememiştir. Tarım ticaretinde sınırlı bir liberalizasyon söz konusu olmuştur. Türkiye'yi AB ile ortaklık ilişkisi kurmaya teşvik eden bir konu olmasına rağmen işçilerin serbest dolaşımında ortaklık kanalıyla açılım elde edilememiştir.

Ortaklık ilişkisi uyarınca Türkiye'nin GB'nin işleyişle doğrudan ilgili AB norm ve kurallarına uyum sağlaması gerekmektedir. Bu doğrultuda, AB'nin Ticarete Teknik Engeller, Ortak Ticaret Politikası (OTİP), Ortak Gümrük Tarifesi (OGT), Fikri Mülkiyet Hakları, rekabet kuralları ve gümrük mevzuatına Türkiye tarafından uyum sağlanması gerekmektedir (1/95 sayılı OKK, md. 54.1). 1/95 sayılı OKK'da "Ortaklık Konseyi, ortaklığın kaydettiği ilerlemeye göre uyumlaştırmanın gerekli olduğu alanların kapsamını genişletme kararı alabilir" ifadesine yer verilmiştir (1/95 sayılı OKK, md. 54.2). Bu yüzden, Türkiye'nin mevzuat uyum yükümlülüğü Ortaklık Konseyi'nin alacağı bir kararla genişletilebilecektir.

Dolayısıyla, AB, Türkiye ile tesis edilen ortaklık ilişkisi sayesinde Lavenex'in (2011: 373) ifade ettiği şekliyle "düzenleyici sınırını", "örgütsel sınırının" pahasına genişletmek istemektedir. Ancak, AB, Türkiye'ye herhangi bir karar alma hakkı tanımadığı gibi var olan karar şekillendirme imkanlarını da hayata geçirmemektedir⁴. Dolayısıyla, ortaklığı ilgilendiren AB norm ve kurallarına Türkiye, ortaklık ilişkisinin uzun geçmişine rağmen tamamen uyum sağlayamamıştır. Bu yüzden, bu makalenin konusunu oluşturan "postkolonyal" bir ortaklık politikasına duyulan ihtiyacı Türkiye'nin ortaklık deneyimi en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Bu konudaki örnekler Türkiye'nin OTİP'e uyumu ve karar şekillendirme mekanizmalarının işletilmemesi örnekleri üzerinden detaylı bir şekilde yer verilecektir.

Malların Serbest Dolaşımı ve Ortak Ticaret Politikasına Uyum

Malların serbest dolaşımı ve OTİP uyumu, GB'nin temelini oluşturmaktadır. Katılım müzakerelerinin de konusu olmasına rağmen AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11 Aralık 2006 tarihli kararı çerçevesinde Ek Protokol'ün tam olarak uygulanması şartına bağlı olarak müzakereleri askıya alınan sekiz fasıl arasında Malların Serbest Dolaşımı faslı ve Gümrük Birliği faslı da yer almaktadır (AB Bakanlar Konseyi, 2006). Dolayısıyla, Türkiye, katılım sürecinden çok ortaklık ilişkisi sayesinde bu iki fasılda AB mevzuatına belirli ölçüde uyum sağlamıştır. Ancak, tam bir uyum söz konusu değildir. Ayrıca, iç hukuka aktarılan norm ve kuralların ne ölçüde içselleştirildiği ve uygulandığı tartışmalıdır.

Örneğin, Türkiye bir süredir AB'de serbest dolaşımda bulunan üçüncü ülke menşeli birtakım sanayi ürünlerine OGT'ye aykırı bir şekilde ilave gümrük vergisi uygulamakta ya da GB'ye aykırı bir şekilde menşe beyanının sunulması zorunluluğu getirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2021: 113-114). Böylelikle, ulusal pazar AB menşeli olmayan ancak, GB uyarınca serbest dolaşım hakkı bulunan ürünlere karşı korunmaktadır. Ayrıca, bazı AB üye ülkelerinin Türk

⁴ Karar şekillendirme "resmi bir şekilde kabul edilene kadar taslak kanunlara katkı sağlama ve [bunları] etkileme süreci" olarak tanımlanmaktadır (EFTA Sekreteryası, 2009: 20).

kamyonlarına getirdiği taşıma kotaları, transit vizeler ve motorlu taşıt vergileri, malların serbest dolaşımını engellemektedir (Dünya Bankası, 2014: 50).

Diğer bir konu Türkiye'nin OTİP'e uyumunun yarattığı asimetri dir. Türkiye'nin ortaklık hukuku uyarınca 2001 yılına kadar sanayi ürünleri açısından AB'nin serbest ticaret rejimine uyum sağlaması gerekmiştir⁵. Türkiye'nin uyum sağlamakla yükümlü olduğu serbest ticaret anlaşmaları (STA'lar) ve otonom rejimler [Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP), GSP-*plus* ve Silahlar Hariç Her Şey (EBA)] 1/95 sayılı OKK'nın ilgili ekinde listelenmiştir (1/95 sayılı OKK, Ek X). Uyumun bu kısmına "statik" uyum denilmektedir (Gstöhl, 2015b: 865). Ancak, Türkiye'nin uyumu ilgili ekte yer alan rejimlerle sınırlı değildir. İlgili ekte yer almayan, daha sonraki yıllarda akdedilen tercihli anlaşmalar ve otonom rejimlere uyumu da kapsamaktadır. Buna, "dinamik" uyum denmektedir (Gstöhl, 2015b: 865).

OTİP uyumu uyarınca Türkiye'nin ticaret politikasının neredeyse tamamen AB tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Türkiye, OGT'yi uyguladığından ve GB'de menşe kuralları uygulanmadığından AB'nin STA'ları sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerinin sanayi payı için Türkiye pazarına dolaylı giriş imkânı sağlamaktadır. Bu giriş dolaylıdır çünkü, AB'nin serbest ticaret rejiminden faydalanan ülkeler ürünlerini doğrudan Türkiye'ye yolladıklarında En Çok Kayrılan Ülke (MFN) gümrük vergisi uygulanmaktadır. Ancak, bu ülkelerin ürünleri bir defa AB üzerinden giriş yaptıklarında Türkiye'nin de dahil olduğu GB alanında serbestçe dolaşabilmektedir. Bu asimetrinin önüne geçmek için Türkiye'nin o ülkeyle ayrı bir STA imzalaması gerekmektedir.

Benzer şekilde, STA'lar AB'den önce Türkiye'de yürürlüğe girmeleri halinde dolaylı bir şekilde AB pazarına erişim sağlamaktadır. Türkiye'nin çoğu kez maruz kaldığı asimetriye AB maruz kalmak istememektedir. Örneğin, büyük bir ekonomi olması nedeniyle özellikle Malezya STA'nın 1 Ağustos 2015 tarihinde önce Türkiye'de yürürlüğe girmesini AB, OTİP uyumuna aykırı olarak değerlendirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2021: 114). Ayrıca, AB'nin gündeminde olmamasına rağmen Türkiye, Venezuela ile 18 Mayıs 2018 tarihinde STA imzalamıştır. Türkiye-Venezuela STA, OGT'ten önemli bir sapmaya neden olacaktır. Bu STA'yı da AB, Türkiye'nin OTİP uyumuna aykırı olarak değerlendirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2021:114).

AB'nin STA'larının Türkiye aleyhine yarattığı asimetriyi ortadan kaldırmak için AB, STA'larına Türkiye hükmünü eklemektedir. Bu hüküm bağlayıcı değildir. Bu yüzden, bazı ülkeler Türkiye ile STA müzakere etmek istemeyebilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2016: 14). Müzakereye başlayanlardan bazılarıysa AB ile imzalamış oldukları STA'nın Türkiye pazarına

⁵Türkiye, Ankara Anlaşması md. 10.2 ve 1/95 sayılı OKK md. 13.1 uyarınca OGT'ye, 1/95 sayılı OKK md. 16 uyarınca OTİP'e uyum sağlamak zorundadır.

dolaylı girişe izin verdiğinin farkında olduklarından sanayi ürünlerinde Türkiye'ye gümrük vergisi indirim ya da muafiyeti tanımak için çok fazla tarımsal ticaret tavizi talep etmektedir.

Ayrıca, AB artık çok sayıda ülke ile derin ve kapsamlı STA müzakere etmektedir. GB, derin ve kapsamlı STA'ların kapsadığı hizmet ticareti, yatırımlar, kamu alımları, tarım ve diğer yatay hükümleri kapsamadığı halde karşı ülkenin talebi üzerine Türkiye de benzer bir politika izlemek zorunda kalmaktadır. Örneğin, Türkiye ve Singapur arasındaki serbest ticaret rejimi derin ve kapsamlı STA şeklinde müzakere edilmiştir. Dolayısıyla, GB ilişkisine rağmen AB ile Türkiye arasında liberalizasyona konu olmayan hizmetler ticaretinde Singapur ile liberalizasyona gidilmiş ve yatay konularda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurallarının ilerisine geçen DTÖ-*plus* kurallara yer verilmiştir.

OTİP uyumu Türkiye'yi yeni bir ilişki modeli olan Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA) müzakere etmeye itmektedir, çünkü sanayi ürünlerinde OGT uygulandığı için AB'nin STA perspektifinde yer almayan ülkelere Türkiye sanayi ürünlerinde ticaret tavizi verememektedir. Bu yüzden, TTA'larda Türkiye, yalnızca GB'nin kapsamadığı ve dolayısıyla, OTİP ve OGT uyumu gerektirmeyen tarım ürünlerinde ticaret tavizi tanyabilmektedir. Karşı taraf, sanayi ürünlerinde Türkiye'ye açılım yapmaktadır⁶. Diğer bir deyişle, OTİP ve OGT uyumu Türkiye'nin kendi öncelikli coğrafyası ile STA imzalamasına imkân tanımamaktadır. Bu yüzden Türkiye, daha rekabetçi olduğu sanayi ürünleri yerine daha az rekabetçi olduğu tarım ürünlerinde liberalizasyona gitmek zorunda kalmaktadır. Karşılığında sanayi ürünlerinde açılım elde edilmektedir.

STA'ların yanı sıra Türkiye, AB'nin otonom ticaret rejimine (GSP, GSP-*plus* ve EBA) sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerinin sanayi payı kapsamında uyum sağlamaktadır. Türkiye, politik nedenlerle Ermenistan'ı kapsam dışı tutmaktadır. Bu sapmayı AB, OTİP'e aykırı olarak değerlendirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2021: 114).

Günümüzde, Türkiye ve AB'nin yanı sıra Avustralya, Belarus, Kanada, İzlanda, Japonya, Kazakistan, Yeni Zelanda, Norveç, Rusya, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) kendi GSP rejimi bulunmaktadır. Türkiye ve AB arasındaki ticari ilişkiler GB üzerinden ilerlemektedir. Türkiye ile Norveç, İsviçre ve İzlanda arasındaki ticari ilişkiler Türkiye-EFTA STA üzerinden ilerlemektedir. Bu yüzden, AB'nin GSP rejiminden ve Norveç, İsviçre ve İzlanda'nın GSP rejimlerinden Türkiye yararlanamamaktadır. Bunun dışında, ABD, 1975 yılından itibaren Türkiye için uygulamakta olduğu GSP rejimini 2019 yılında sonlandırmaya karar vermiştir (ABD Ticaret Temsilciliği, 2019).

⁶Türkiye-İran TTA, 2015 yılında, Türkiye-Azerbaycan TTA 2021 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye-Özbekistan TTA'nın iç onay süreci devam etmektedir.

Gerekece olarak, Türkiye'nin artık ekonomik açıdan yeterince geliştiği gösterilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye, gelişmekte olan bir ülke olarak Avustralya, Belarus, Japonya, Kazakistan, Yeni Zelanda ve Rusya'nın GSP rejiminden yararlandırılmaktadır (UNCTAD, 2018: 8). Diğer bir deyişle, bu ülkeler Türkiye'ye GSP kapsamında tek taraflı ticaret tavizi tanımaktadır.

Türkiye'nin politik hassasiyetleri nedeniyle Ermenistan'ı kendi GSP rejimi kapsamına almaması, ancak AB'nin bu durumu OTİP'ten sapma olarak değerlendirmesi AB'nin ortaklık ilişkisine hiyerarşik ve asimetrik yaklaşımını göstermektedir. Bölünmüşlüğüne rağmen özellikle, Yunanistan'ın gayretiyle AB üyesi olabilmiş Kıbrıs gibi küçük bir ülkenin Türkiye'nin katılımına ilişkin altı müzakere faslını tek başına veto edebilmesi, ancak Türkiye'nin ortaklık ilişkisi ve OTİP'e uyum sağlama zorunluluğuna rağmen AB'nin otonom rejiminden faydalanacak ülkeler hakkında söz hakkı sahibi olmaması Eriksen'in (2018: 999) ifade ettiği "ortaklık yoluyla tahakkümü" göstermektedir. Özellikle Türkiye'nin Avrupa Komisyonu altındaki Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi Komitesi'ne katılamaması ve AB'nin belirlediği ülkeler ve sanayi ürünleri için tek taraflı bir şekilde ulusal pazarını açmak zorunda kalması ortaklığın eşitler arası bir ilişki olmadığını, hiyerarşik ve asimetrik olduğunu göstermektedir.

Karar Şekillendirme: Danışma ve Bildirim Prosedürleri ile Türkiye'nin Avrupa Komisyonu Altındaki Teknik Komitelere Katılımı

Toluner'e (1996:23) göre 1/95 sayılı OKK'daki karar şekillendirme haklarının gerekçesi "tam üyeliğin Türkiye'ye bahşedeceği [karar alma] haklarından yoksun kalmanın neden olacağı tek taraflılığın [...] giderilmesidir". Ancak, Türkiye'ye tanınan karar şekillendirme hakları işletilmemektedir.

Avrupa Komisyonu'nun "GB'nin işleyişiyle doğrudan ilgili yeni mevzuat hazırladığı ve [üye ülkelerin] uzmanlarına danıştığı her durumda, Türk uzmanlara da gayri resmi olarak" danışması gerekmektedir (1/95 sayılı OKK, md. 55.1). Türkiye'nin de GB'nin işleyişi ile doğrudan ilgili bir alanda yeni bir taslak oluşturduğunda "[GB'nin] işleyişi üzerindeki etkilerini tam anlamıyla bilerek karar almasını sağlamak üzere" Avrupa Komisyonu'na danışması gerekmektedir (1/95 sayılı OKK, md. 57.2).

Danışma prosedürüyle birlikte bildirim prosedürüne de yer verilmiştir. AB'nin GB'nin işleyişiyle doğrudan ilgili olabilecek mevzuatı kabul ederken "Türkiye'nin GB'nin iyi işleyişini sağlayacak mukabil mevzuatı kabul etmesine imkân sağlamak üzere" Gümrük Birliği Ortak Komitesi (GBOK) kanalıyla bildirimde bulunması gerekmektedir (1/95 sayılı OKK, md. 56.1). Türkiye'nin de GB'nin işleyişiyle doğrudan ilgili olabilecek mevzuatı kabul ederken GBOK kanalıyla bildirimde bulunması gerekmektedir (1/95 sayılı OKK, md. 57.4). Ancak, Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) Anlaşması'na taraf olan EFTA ülkeleri

için etkili bir şekilde uygulanan danışma prosedürü Türkiye için uygulanmamaktadır (Stiphout, 2007: 434-436).

1/95 sayılı OKK'ya göre Türkiye'nin Avrupa Komisyonu altındaki teknik komitelerden GB'nin işleyişi ile doğrudan ilgili olanlara katılım imkânı bulunmaktadır (1/95 sayılı OKK, md. 59-60). Ancak, karar alma sürecindeki önemli rollerine rağmen AB Bakanlar Konseyi ya da Avrupa Parlamentosu altındaki komitelere Türkiye dahil hiçbir üçüncü ülkenin katılımı mümkün değildir.

Türkiye'nin Avrupa Komisyonu altındaki komitelerden hangilerine katılım sağlayabileceği 1/95 sayılı OKK Ek IX'da belirtilmektedir⁷. GBOK'un tavsiyesi üzerine Ortaklık Konseyi'nin alacağı bir kararla listenin genişletilmesi mümkündür (1/95 sayılı OKK, md. 60)⁸. Bu komitelerdeki görüşmelerde AB üye ülkeleri ya da üçüncü ülkeler herhangi bir oylama yapmamaktadır.

AEA Anlaşması'na taraf olan EFTA ülkeleri ise Avrupa Komisyonu altında AEA Anlaşması'yla ilgili olabilecek tüm komitelere katılım sağlayabilmektedir (AEA Anlaşması, md. 100). Dolayısıyla, Türkiye için sınırlı bir katılım öngörülmüştür. Örneğin, Türkiye, GB'nin işleyişle doğrudan ilgili olabilecek Ticaret Politikası Savunma Araçları Komitesi, Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi Komitesi gibi komitelere katılım sağlayamamaktadır (Dünya Bankası, 2014: 38).

Dolayısıyla, ortaklıktan kaynaklanan tüm yükümlülüklerine rağmen Türkiye için sınırlı karar şekillendirme mekanizması tanımlanmıştır. Ortaklığın kurumsal tasarımının yetersizliği, yani Neuwahl'nin (1999:64) ifade ettiği şekilde “diplomatik ya da hükümetlerarası karakteri” nedeniyle Türkiye ve AB arasındaki kurumsal bağ zayıftır. Karar şekillendirme mekanizmalarının işletilmemesi Türkiye'nin uyumunu zorlaştırmaktadır (Dünya Bankası, 2014: 38-39). Danışma ve bildirim prosedürlerinin işletilmesi ve Avrupa Komisyonu altındaki ilgili tüm komitelere katılım Türkiye'nin AB norm ve kurallarıyla sosyalleşmesini kolaylaştıracaktır. Bunun yanında, Türkiye ve diğer ortak ülkelerin AB Bakanlar Konseyi ve Avrupa Parlamentosu altındaki ilgili komitelere katılımının sağlanması Gstöhl'ün (2015b:32) ifade ettiği “katılım boşluğunu” azaltacaktır.

Asimetri Sorunu Ekseninde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Geleceği

Katılım sürecinden kaynaklanan bütün yükümlülükleri yerine getirdiği halde AB üyeliğiyle ödüllendirilmeyebileceğini bilmek Türkiye'nin uyumunu sekteye uğratmaktadır. Örneğin, Avrupa Komisyonu tarafından 1992 yılında yayımlanan

⁷Nomenklatür Komitesi, Gümrük Kodu Komitesi, Dış Ticaret İstatistikleri Komitesi.

⁸Liste, 1995 yılında Tekstil Komitesi ve 1999 yılında Teknik Düzenlemeler Komitesi'ne genişletilmiştir.

“Avrupa ve Genişleme Sorunu” isimli belgede aday ülkeler için “kalıcı, daimî olmayan” geçici derogasyonların olabileceğinden bahsedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1992: 12). Bu yaklaşımı yansıtacak şekilde Türkiye’nin 3 Ekim 2005 tarihli Müzakere Çerçeve Belgesi’nde kişilerin serbest dolaşımı, yapısal politikalar veya tarım gibi alanlarda uzun geçiş süreleri, derogasyonlar, spesifik düzenlemeler veya daimî korunma hükümlerinin olabileceği belirtilmiştir (Müzakere Çerçeve Belgesi, par. 12). Ancak, bu alanlar AB üyeliğinin Türkiye için en faydalı olabilecek yanlarıdır.

“Avrupa ve Genişleme Sorunu” isimli belgede, Türkiye’nin AB üyeliği için gerekli yükümlülükleri yerine getirmekte zorlanabileceği belirtilmekte ve AB üyeliğinin gerçekleşmemesi halinde “Topluluk, Türkiye’yi Avrupa’nın gelecekteki mimarisi içerisinde sıkı bir şekilde tutmak için gerekli tüm tedbirleri almalıdır” denilmektedir (Avrupa Komisyonu, 1992: 17). Bu yüzden, Türkiye’nin AB’ye uyum motivasyonunu artıracak yeni bir ilişki modeli üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Nitekim Rapoport’a (2011: 627) göre AB’ye “normatif açıdan uyum sağlamak zorunda oldukları halde uyum sağladıkları normlar hakkında söz hakkı bulunmayan” ortak ülkeler, katılım başvurusunda bulunabilmekte ya da ortaklığa son vermek isteyebilmektedir. Bu yüzden, AB, katılıma alternatif modeller sunmalıdır. Yazar, ortak ülkeler için karar şekillendirme imkanlarının artırılması gerektiğini ifade etmektedir (Rapoport, 2011: 654-655). Ayrıca, ortaklık politikasının iyileştirilmesi için “[ortak ülke] ulusal parlamento ve sivil toplumunun karar şekillendirme [süreçlerine]” dahil edilmesi veya bu ülkelere Avrupa Parlamentosu ve AB Bakanlar Konseyi nezdinde karar alma hakları tanınması gerektiğini belirtmektedir (Rapoport, 2011: 628-687). AB Bakanlar Konseyi’ndeki toplantılara ortak ülke temsilcilerinin katılımına imkân sağlandığı takdirde “[AB] müktesebatını uygulayacak üçüncü ülkeler ve [AB Bakanlar] Konseyi üyeleri arasında ortaklık hukukuna dahil edilecek normun içeriği hakkında doğrudan bir diyalog” söz konusu olacaktır (Rapoport, 2011: 628-687). Dolayısıyla, üçüncü ülkeler ve AB arasındaki kurumsal bağı artırmaya yönelik bazı önerilerde ortak ülkelere yalnızca karar şekillendirme değil karar alma hakları tanınması da savunulmaktadır.

Damen (2020: 40), Avrupa Parlamentosu için hazırladığı bir raporda Güney Avrupa ve Doğu Avrupa’daki bazı ülkelerin AB üyesi olmak istedikleri halde üyelik koşullarını yerine getiremediğini ya da AB’nin bu ülkelere genişlemek istemediğini dile getirmektedir. Bu ülkeler için yeni üyelik modelleri düşünülebileceğini ve yeni bir ortak üyelik modelinin bu seçenekler arasında olduğunu ifade etmektedir (Damen, 2020: 40). Bu makalenin temel argümanını destekleyecek şekilde, ortak ülkeler ile kurumsal bağın geliştirilmesinin Avrupa “entegrasyonu” ve AB’nin kurumsal ve hukuki “otonomisi” arasındaki ikilemi çözebileceğini söylemektedir (Damen, 2020: 40).

Sapir ve Wolff (2014: 6), Türkiye-AB ilişkilerinin “potansiyel AB üyeliği prizması (*the prism of potential EU membership*)” yerine “AB ile başka türde kurumsal ilişki imkânı” şeklindeki daha geniş bir perspektiften okunması gerektiğini belirtmektedir. Yazarlar, “ikinci küme AB üyeliği (*second tier EU membership*)” gibi yeni bir modelin “Türkiye gibi ülkeler için daha gerçekçi bir seçenek” olabileceğini ifade etmektedir (Sapir ve Wolff, 2014: 8).

Ülgen (2012: 4), Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerin tamamen kopmaması için yeni bir ilişki modeli geliştirilebileceğini belirtmektedir. Bu yeni ilişki modeli (*a virtual EU membership for Turkey*) katılım müzakerelerinin yerine geçmeyecek ancak, müzakereleri tamamlayıcı bir unsur olacaktır (Ülgen, 2012: 4). Bu modele göre, Türkiye tarafından AB müktesebatının tamamı yerine daha azı, geliştirilen üyelik modelinin kapsadığı konular için kabul edilecektir (Ülgen, 2012: 6). AB karar alma süreçlerine tam üyelere daha az bir şekilde de olsa katılım sağlanacaktır (Ülgen, 2012: 6).

Cianciara ve Szymański (2020: 256), “genişletilmiş harici [farklılaştırılmış] entegrasyona” dayalı bir modelin Türkiye-AB ilişkilerini geliştirme potansiyeline sahip olduğunu belirtmektedir. AB üyeliği ihtimali artık inandırıcılığını yitirdiği için “üyelikten daha az (*membership minus*)” bir modelin ilişkileri canlandırabileceği ifade edilmektedir (Cianciara ve Szymański, 2020: 263). Yazarlara göre, AB kurumları Türkiye gibi üçüncü ülkelere karar almaya ilişkin kurumsal haklar tanıma ve mevcut genişleme politikasını ya da kurumsal yapıyı değiştirme konusunda muhtemelen isteksiz olacaktır (Cianciara ve Szymański, 2020: 265). AB’ye göre ortak ülkelere kurumsal haklar tanımak üye olan ve üye olmayan ülkeler arasındaki sınırı bulandırabilecektir (Cianciara ve Szymański, 2020: 265).

Bu makalede savunulan ortaklık yoluyla katılımın yukarıda ifade edilen önerilerden farkı AB’nin ortak ülkelerle daha iyi bir entegrasyonu mevcut ortaklık politikasının iyileştirilmesiyle elde edebileceğini savunmasıdır. Demokratik, AB’nin norm ve kurallarıyla sosyalleşmeye ve bunları içselleştirmeye imkân tanıyan “postkolonyal” bir ortaklık politikasıyla ortaklık yoluyla entegrasyon bir tür ortaklık yoluyla katılıma dönüşebilecektir.

Sonuç

Bu makalede gösterildiği gibi, ortaklık yoluyla elde edilen entegrasyonun, ortak ülkelere geniş karar şekillendirme ve sınırlı karar alma hakları verilerek bir tür ortaklık yoluyla katılıma dönüştürülmesi gerekmektedir. Günümüzde AB’nin normatif üstünlük iddiası, diğer bir deyişle maddi kaygılarını normatif bir kılıfa büründürmesi Lodge’un (2019: 112-113) ifade ettiği gibi AB’nin eşitler arası denk ilişkiler ve postkolonyal gerçek bir ortaklık kurmasını engellemektedir.

AB'nin harici farklılaştırılmış entegrasyonu ortak ülkelere geniş karar şekillendirme ve sınırlı karar alma hakları vererek daha az 'harici' ya da bir nevi 'dahili' hale getirmesi gerekmektedir. Böyle bir gelişme, Türkiye'yi ileride farklılaşmanın istisna olmaktan çıkıp norm haline geleceği düşünülen AB'deki çevrimsel halkaların birisine yerleştirebilecektir. Bu doğrultuda, Avrupa entegrasyonunun geleceği için en muhtemel senaryonun Batora ve Fossum'un (2020: 2) ifade ettiği şekliyle farklılaşma olduğu düşünülmektedir.

Bugünkü haliyle ortaklık ilişkisi Türkiye ve AB arasında yeni bir ilişki kurmaya ya da ortaklığı devam ettirmeye elverişli değildir. Bu yüzden, bu makalede Türkiye'nin AB'ye harici farklılaştırılmış entegrasyonu, OTİP uyumu ve işletilmeyen karar şekillendirme mekanizmaları üzerinden asimetri ve egemenlik sorunu vurgusuyla anlatılmıştır. Türkiye'nin tecrübesinin de gösterdiği üzere, yeterli sosyalleşme imkânı olmadığı için ortak ülkeler AB norm ve kurallarını yeterince içselleştirememektedir. Ortaklık politikası, AB norm ve kurallarını içselleştirmeye ve bu norm ve kurallarla sosyalleşmeye imkân vermediğinden çoğu kez kalıcı bir dönüşüm mümkün olmamaktadır. AB'nin hiyerarşik olmayan, 'postkolonyal' ve demokratik bir ortaklık politikasına ihtiyacı bulunmaktadır. Böylece, hiyerarşik ve asimetric olan ortaklık ilişkisi karşılıklı tanıma ve anlama üzerinden yeniden tanımlanacaktır. AB'nin böyle bir ortaklık ilişkisi geliştirmesi ya da Fisher Onar ve Nicolaïdis'in (2013: 284-295) ifade ettiği şekliyle "postkolonyal güç" haline gelmesi üçüncü ülkeler tarafından kabulünü artıracaktır. Ortak üyeliğin, hukuki homojenlik ve mevzuata ilişkin homojenliği sağlamaya yardımcı olacağı ve AB'nin talep ettiği "dinamik" uyumu kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Avrupa Komisyonu'nun 1992 yılında yayımladığı "Avrupa ve Genişleme Sorunu" isimli belgede ifade edilen "Avrupa Politik Alanı" makalenin argümanını güçlendirmiştir (Avrupa Komisyonu, 1992: 17). Hatırlanacağı üzere, "Avrupa ve Genişleme Sorunu" isimli belgede BAB ortak üye statüsüne benzer bir statünün oluşturulabileceği ve anılan ülkelerin belirli AB politikalarına oy kullanma hakkı olmaksızın katılabileceği belirtilmektedir (Avrupa Komisyonu, 1992: 17). Bu makalede ise ortak ülkelere, veto hakkı olmaksızın oy kullanma hakkı verilebileceği ifade edilmektedir.

Tüm sosyalleşme imkânlarına rağmen bazı üye ülkeler dahi AB norm ve kurallarını tamamen içselleştirememişken ortak ülkelerden bunu beklemek AB'nin kurmak istediği "medeniyetsel hiyerarşiye" örnektir (Fisher Onar ve Nicolaïdis, 2013: 284-295). AB'nin piyasa ya da ticari büyüklüğünden kaynaklanan gücü Brexit'in ardından zayıflamıştır (Luke, Suominen ve Gérout, 2017: 37-40). Bu durum, iyileştirilmiş bir ortaklık politikasına duyulan ihtiyacı artırmaktadır.

Diğer bir deyişle, Brexit sonrasında AB'nin "piyasa gücü" azaldığı için ileride ortak ülkelerin, AB pazarına erişim hakkı elde etmek amacıyla AB'nin norm ve kurallarına uyum sağlama motivasyonu azalabilecektir (Damro, 2012: 682-699). AB'nin piyasa gücü şeklinde aktörlük sergilemesi pazar büyüklüğüne bağlıdır. Brexit, AB'nin piyasa gücünü zayıflattığı için AB'nin ortak ülkelerle elde etmek istediği entegrasyonu daha fazla sekteye uğratacaktır. Kurumsallaşmış bir ortak üyelik statüsüyle kurumsal bağın ve dolayısıyla, sosyalleşmenin artırılması AB'nin Brexit sonrasında azalan 'piyasa gücünü' iyileştirecektir.

Türkiye-AB ilişkilerinin yakın gelecekte "katılım" ekseninde değil Wessels'in (2020: 7-8) ifade ettiği "ekonomik anlatı" ve "işlemsel ve fonksiyonel partnerlik anlatısı" ekseninde ilerleyeceği anlaşılmaktadır. Türkiye'nin ortaklık kanalıyla katılım benzeri bir ilişki tesis etmesinin önündeki en büyük engel AB'nin kurumsal ve hukuki otonomi söylemidir. Ancak, iyileştirilmiş bir ortaklık politikasına duyulan ihtiyaç bu direnci kırabilecektir. Buzan ve Diez (1999: 54), Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra "AB karar alıcılarının bilişsel haritasında" Türkiye'nin öneminin azaldığını belirtmektedir. Ortaklık yoluyla katılım modeli ekseninde bir yakınlaşma, Türkiye'yi yeniden AB karar alıcılarının bilişsel haritasına yerleştirecektir.

Türkiye ve AB ortaklık ilişkisi yalnızca ekonomik bir ilişki değildir. Güçlü bir politik boyutu da bulunmaktadır. Bu makalede, "çok statülü" bir Avrupa'da Türkiye'nin kendisine şu anki ortaklık ilişkisinin iyileştirilmesiyle katılım benzeri bir yer edinebileceği ifade edilmektedir (ortaklık yoluyla katılım). Böyle bir gelişme için en iyi başlangıç noktası GB'nin güncellenmesi olacaktır. Ancak, 24-25 Haziran 2021 tarihlerinde gerçekleştirilen Avrupa Konseyi toplantısında belirtildiği gibi güncelleme için müzakerelerin başlayabilmesi için öncelikle Gümrük Birliği'nin Türkiye tarafından Kıbrıs dahil tüm üye ülkelere eşit şekilde uygulanması beklenmektedir (Avrupa Konseyi, 2021). Ayrıca, Genel İşler Konseyi, 26 Haziran 2018 tarihinde yaptığı bir açıklamada mevcut koşullar altında Türkiye'nin AB'ye katılım süreci ya da GB'nin güncellenmesi sürecine dair bir adım atılmayacağını belirtmiştir (AB Bakanlar Konseyi, 2018). Dolayısıyla, Türkiye'nin üyelik süreci önündeki engeller Türkiye-AB ilişkilerinin "ortaklık yoluyla katılım" ekseninde ilerleyebilmesi önünde de engel teşkil edebilecektir.

Kaynakça:

- AB Bakanlar Konseyi (2005) “Müzakere Çerçeve Belgesi”, Lüksemburg, 3 Ekim, <https://www.ab.gov.tr/muzakere-cerceve-belgesi_46229.html> (20 Temmuz 2021).
- AB Bakanlar Konseyi (2006) “2770th Council Meeting General Affairs and External Relations General Affairs”, Basın Açıklaması, C/06/352, Brüksel, 11 Aralık, <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_06_352> (20 Temmuz 2021).
- AB Bakanlar Konseyi (2018) “Council Conclusions on Enlargement and Stabilisation and Association Process”, Outcome of Proceedings, 10555/18, Brüksel, 26 Haziran, <<https://www.consilium.europa.eu/media/35863/st10555-en18.pdf>> (20 Temmuz 2021).
- ABD Ticaret Temsilciliği (2019) “United States will Terminate GSP Designation of India and Turkey”, Basın Açıklaması, Vaşington, 3 Nisan, <<https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2019/march/united-states-will-terminate-gsp#:~:text=Trump%2C%20U.S.%20Trade%20Representative%20Robert,with%20the%20statutory%20eligibility%20criteria>> (10 Temmuz 2021).
- AB-Türkiye Ortaklık Konseyi (1996) “Decision 1/95 of 22 December 1995 on Implementing the Final Phase of the Customs Union (96/142/EC)”, *Official Journal of the European Union*, L 035, 13 Şubat, <https://www.avrupa.info.tr/sites/default/files/2016-09/Custom_Union_des_ENG_0.pdf> (20 Temmuz 2021).
- Avrupa Komisyonu (1992) “Europe and the Challenge of Enlargement”, *Bulletin of the European Communities*, Supplement 3/92, 24 Haziran, <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d94b400d-b92f-4d91-995e-5f0ad1b36abe>> (12 Temmuz 2021).
- Avrupa Komisyonu (2016) “Commission Staff Working Document: Impact Assessment Accompanying the Document Recommendation for a Council Decision Authorising the Opening of Negotiations with Turkey on an Agreement on the Extension of the Scope of the Bilateral Preferential Trade Relationship and on the Modernisation of the Customs Union”, SWD(2016) 475 final, Brüksel, 21 Aralık, <https://ec.europa.eu/smart-regulation/impact/ia_carried_out/docs/ia_2016/swd_2016_0475_en.pdf> (10 Temmuz 2021).
- Avrupa Komisyonu (2021) “Commission Staff Working Document: Turkey 2021 Report Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021, Communication on EU Enlargement Policy”, SWD(2021) 290 final/2,

- Strazburg, 19 Ekim, <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f7862961-3197-11ec-bd8e-01aa75ed71a1/language-en>> (20 Kasım 2021).
- Avrupa Konseyi (2021) “European Council meeting (24 and 25 June 2021)”, Conclusions, EUCO 7/21, Brüksel, 25 Haziran, <<https://www.consilium.europa.eu/media/50763/2425-06-21-euco-conclusions-en.pdf>> (12 Ağustos 2021).
- Bátora, J. ve Fossum, J. E. (2020) “Introduction”, J. Bátora ve J. E. Fossum (der.) *Towards a Segmented European Political Order, The European Union’s Post-Crisis Conundrum* (Londra: Routledge), s. 1-21.
- Baur, G. (2019) “Privileged Partnerships: The Partner Countries’ (Institutional) Perspectives”, S. Gstöhl ve D. Phinnemore (der.) *The Proliferation of Privileged Partnerships between the European Union and its Neighbours*, (Londra: Routledge), s. 23-45.
- Buzan, B. ve Diez, T. (1999) “The European Union and Turkey”, *Survival*, 41(1): 41-57.
- Cebeci, M. (1999) “A Delicate Process of Participation: The Question of Participation of WEU Associate Members in Decision-making for EU-led Petersberg Operations, with Special Reference to Turkey”, *WEU-ISS Occasional Paper*, no. 10, Kasım, <<https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/occ010.pdf>> (21 Temmuz 2021).
- Cianciara, A. K. ve Szymański, A. (2020) “Differentiated Integration: Towards a New Model of European Union-Turkey Relations?”, *Turkish Studies*, 21(2): 254-273.
- Damen, M. (2020) “Balancing Integration and Autonomy”, Study for Policy Department for External Relations, Avrupa Parlamentosu, PE 639.315, Brüksel, Şubat <[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/639315/EXP_O_STU\(2020\)639315_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/639315/EXP_O_STU(2020)639315_EN.pdf)> (12 Temmuz 2021).
- Damro, C. (2012) “Market Power Europe”, *Journal of European Public Policy*, 19(5): 682-699.
- Dünya Bankası (2014) “*Evaluation of the EU-Turkey Customs Union*”, 85830-TR, 28 Mart, <<https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-eng.pdf>> (20 Temmuz 2020).
- EFTA Sekreteryası (2009) “Decision Shaping in the European Economic Area”, *EFTA Bulletin*, no. 1, Mart, <<https://www.efta.int/sites/default/files/publications/bulletins/eeadecisionshaping-bulletin.pdf>> (14 Temmuz 2021).
- Eriksen, E. O. (2018) “Political Differentiation and the Problem of Dominance: Segmentation and Hegemony”, *European Journal of Political Research*, 57(1): 1-20.

- Eriksen, E. O. ve Fossum, J. E. (2015) "Introduction. Asymmetry and the problem of Dominance", E. O. Eriksen ve J. E. Fossum (der.) *The European Union's Non-members: Independence Under Hegemony?* (Londra: Routledge), s. 1-14.
- Fisher Onar, N. ve Nicolaidis, K. (2013) "The Decentring Agenda: Europe as a Post-colonial Power", *Cooperation and Conflict*, 48(2): 283-303.
- Fossum, J. E. (2020) "The Institutional Make-up of Europe's Segmented Political Order", J. Batora ve J. E. Fossum (der.) *Towards a Segmented European Political Order, The European Union's Post-Crisis Conundrum* (Londra: Routledge), s. 22-46.
- Gstöhl, S. (2015a) "The European Union's Different Neighbourhood Models", E. O. Eriksen ve J. E. Fossum (der.) *The European Union's Non-members: Independence Under Hegemony?*, (Londra: Routledge), s. 17-35.
- Gstöhl, S. (2015b) "Models of External Differentiation in the EU's Neighbourhood: an Expanding Economic Community?", *Journal of European Public Policy*, 22(6): 854-870.
- Juverdeanu, C. (2019) "Brexit and the European Economic Area: Semi- and Quasi-EU Citizenship as by-products of External Differentiation", S. Gänzle, B. Leruth ve J. Trondal (der.) *Differentiated Integration and Disintegration in a Post-Brexit Era*, (Londra: Routledge), s. 74-90.
- Karakaş, C. (2007-2008) "Üye Olmadan Entegrasyon Mümkün mü? Türkiye'nin AB Üyeliklerinin Hukuki Dayanakları ve Tam Üyelik Alternatifleri", *Uluslararası İlişkiler*, 4(16): 23-49.
- Kohler, Manfred (2020), "New Membership Forms Solve EU Challenges", *EURACTIV*, 13 Şubat, <<https://www.euractiv.com/section/enlargement/opinion/new-membership-forms-solve-eu-challenges/>> (10 Temmuz 2022).
- Kölliker, A. (2001) "Bringing Together or Driving apart the Union? Towards a Theory of Differentiated Integration", *West European Politics*, 24(4): 125-151.
- Kramer, H. (1996) "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration amidst Political Turmoil", *Mediterranean Politics*, 1(1): 60-75.
- Lang, K. O. (2007) "European Neighbourhood Policy: Where do we Stand-Where are we Heading?", J. Varwick ve K. O. Lang (der.) *European Neighbourhood Policy. Challenges for the EU-Policy Towards the New Neighbours*, (Opladen ve Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers), s. 15-24.
- Laursen, F. ve Roederer-Rynning, C. (2017) "Introduction: The New EU FTAs as Contentious Market Regulation", *Journal of European Integration*, 39(7): 763-779.

- Lavenex, S. (2011) “Concentric Circles of Flexible ‘EUropean’ Integration: A Typology of EU External Governance Relations”, *Comparative European Politics*, 9(4-5): 372-393.
- Leruth, B. (2019) “Towards an ‘Ever More Differentiated Union’? Measuring Demand for European (dis)integration”, S. Gänzle, B. Leruth ve J. Trondal (der.) *Differentiated Integration and Disintegration in a Post-Brexit Era*, (Londra: Routledge), s. 127-145.
- Luke, D. Suominen H. ve Gérout, G. (2017) “Taking Stock: What’s Next for the African Economic Partnership Agreements?”, H. Bailey, (der.) *The Future of Africa-UK Trade and Development Cooperation Relations in the Transitional and Post Brexit Period* (Londra: The Africa All Party Parliamentary Group), s. 37-40.
- Lycourgos, C. (1994) *L’association avec union douanière: un mode de relations entre la CEE et des Etats tiers*, (Paris: Presses Universitaires de France).
- Neuwahl, N. (1999) “The EU-Turkey Customs Union: A Balance, but No Equilibrium”, *European Foreign Affairs Review*, 4(1): 37-62.
- Özer, Y. (2020) “Modernising the EU-Turkey Customs Union as an Interest-Driven Initiative”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19(1): 175-197.
- Peers, S. (1996) “Living in Sin: Legal Integration under the EC-Turkey Customs Union”, *European Journal of International Law*, 7(3): 411-430.
- Phinnemore, D. (1999) *Association: Stepping-Stone or Alternative to EU Membership*, (Sheffield: Sheffield Academic Press).
- Piattoni, S. ve Notermans, T. (2019) “Democracy and (dis)integration”, S. Gänzle, B. Leruth ve J. Trondal (der.) *Differentiated Integration and Disintegration in a Post-Brexit Era*, (Londra: Routledge), s. 54-73.
- Pirim, C. Z. (2015) “The EU-Turkey Customs Union: From a Transitional to a Definitive Framework?”, *Legal Issues of Economic Integration*, 42(1): 31-56.
- Rapoport, C. (2011) *Les partenariats entre l’Union européenne et les États tiers européens: étude de la contribution de l’Union européenne à la structuration juridique de l’espace européen*, (Brüksel: Bruylant).
- Sapir A. ve Wolff G. B. (2014) “The Great Transformation: Memo to the Incoming EU Presidents”, *Bruegel Policy Brief*, 2014/04, Temmuz, <<https://www.bruegel.org/policy-brief/great-transformation-memo-incoming-eu-presidents>> (10 Temmuz 2021).
- Terzi, Ö. (2019) “The EU-Turkey Customs Union. Shortcomings and Prospects for Modernization”, S. Gstöhl ve D. Phinnemore (der.) *The Proliferation of Privileged Partnerships between the European Union and its Neighbours* (Londra: Routledge), s. 121-138.

- Toluner, S. (1996) “6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi Kararı: Milletlerarası Hukuk Açısından Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 55(1-2): 3-26.
- UNCTAD (2018) “Generalized System of Preferences List of Beneficiaries”, UNCTAD/ITCD/TSB/Misc.62/Rev.7,Cenevre,<https://unctad.org/system/files/official-document/itcdtsbmisc62rev7_en.pdf> (14 Temmuz 2021).
- Ülgen, S. (2012) “Avoiding a Divorce: A Virtual EU Membership for Turkey”, *Carnegie Europe Paper*, 5 Aralık, <<https://carnegieeurope.eu/2012/12/05/avoiding-divorce-virtual-eu-membership-for-turkey-pub-50218>> (20 Temmuz 2021)
- Van der Loo, G. (2019) “The Institutional Framework of the Eastern Partnership Association Agreements and the Deep and Comprehensive Free Trade Areas”, S. Gstöhl ve D. Phinnemore (der.) *The Proliferation of Privileged Partnerships between the European Union and its Neighbours* (Londra: Routledge), s. 102-120.
- Van Elsuwege, P. ve Chamon, M. (2019) “The Meaning of 'Association' under EU Law: A Study on the Law and Practice of EU Association Agreements”, *Study for the Committee on Constitutional Affairs*, Avrupa Parlamentosu, PE 608.861, Brüksel, Şubat, <[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPO_L_STU\(2019\)608861_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608861/IPO_L_STU(2019)608861_EN.pdf)> (20 Temmuz 2021).
- Van Stiphout, T. (2007) “Homogeneity vs Decision-Making Autonomy in the EEA Agreement”, *European Journal of Law Reform*, 9(3): 431-447.
- Varwick, J. ve Koops, J. (2007) “Exporting Stability or Importing Instability? The European Union at the Crossroads”, J. Varwick ve K. O. Lang (der.) *European Neighbourhood Policy. Challenges for the EU-Policy Towards the New Neighbours*, (Opladen ve Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers), s. 141-158.
- Wessels, W. (2020) “Narratives Matter: In Search of a Partnership Strategy”, *IPC-MERCATOR Policy Brief*, no. 1, Nisan <<https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/Document/narratives-matter-in-search-of-a-partnership-strategy-25fe78/narratives-matter-in-search-of-a-partnership-strategy-25fe78.pdf>> (20 Temmuz 2021).